

מסכת שבת

דף ב, א (פ"א מ"א): לאן נעלמה ה' היידוע של "ידו של עני"?

שנינו: "העני עומד בחוץ ובעל הבית בפנים, פשט העני את ידו לפנים ונתן לתוך ידו של בעל הבית" וכו'. בכל משנה זו מוזכר "עני" ו"בעל בית" בתוספת ה' היידוע, כמודגש למעלה. ברם, במשפט הבא נאמר: "פשט בעל הבית את ידו לחוץ ונתן לתוך ידו של עני". מה נשתנה "עני" זה מכל "העני" במשנה זו? מדוע לא נאמר "לתוך ידו של העני"?

הדבר יובן, אם נקדים להסביר את תהליך לידתה של המליית "של". לעומת הצורה הקצרה "שלי" (המופיעה כבר בשלהי לשון המקרא: "כָּרַמִּי שְׁלִי לְפָנָי"; שיר השירים ה, יב) נאמר בבראשית (מז, ו) "אֲשֶׁר לִי", ופירוש שתי צורות אלה זהה: מה שבבעלותי, מה ששייך לי. כיוצא בדבר, לעומת "שֶׁלְךָ" שבלשון המשנה (כגון "שלי - שלך"; אבות פ"ה מ"י) נאמר בבראשית (לג, ט) "יְהִי לְךָ אֲשֶׁר לְךָ". מגילת שיר השירים פותחת בצורה הארוכה "שִׁיר הַשִּׁירִים אֲשֶׁר לְשֵׁלֶמֶה" (א, א), אך בהמשך (ג, ז) מוצאים את הצורה הקצרה "הִנֵּה מִטְּתוֹ שְׁלֵשֶׁלֶמֶה".

בלשון חז"ל חדל השימוש במלה "אֲשֶׁר" (למעט שיבוצים מקראיים, כדוגמת משנת פאה פ"ב מ"ב "וכל הקהרים אֲשֶׁר בְּמַעְדַר יַעֲדִרוּן" ע"פ ישעיהו ז, כה), ועל כן נמצא בלשונם רק את הצורות הקצרות. וכשם שבלשון המקרא נמצא "של" רק בצירוף למלה הבאה, ואיננה עומדת בפני עצמה, כך אנו מוצאים בכתבי יד של המשנה והתלמוד¹, וכך יש נוהגים עד היום בקריאתם ובתפילתם: "לא יק'ב אָדָם שְׁפוֹפֶרֶת שֶׁל־בִּיצָה² ... וְאֶפִּילוּ הִיא שֶׁל־חֶרֶס" (שבת פ"ב מ"ד)³, "בְּקִדְשֵׁתוֹ שֶׁל־אֶהָרֵן" (ברכת כהנים)⁴, "בְּבְרִיתוֹ שֶׁל־אֲבָרְהָם אֲבִינוּ" (ברכת המילה)⁵.

¹ לדוגמה, בנגעים פי"א מי"א נוסח הדפוס "וְשָׁבִיס שֶׁל סֶבְכָה", ואילו בכתבי היד: "שֶׁל־סֶבְכָה" (כתב יד קאופמן ופרמה א'), או "שֶׁל־שֶׁבְכָה" (כתב יד פריז).

² על ניקוד מלה זה ראה להלן במקומו.

³ כך היא מסורת קריאתם של יהודי תימן (כמתועד, למשל, בסידור "תכלאל" כנסת הגדולה השלם, נוסח שאמי, ב"ב, תשס"ח, עמ' 206). מסומן קו מפריד בתוך המלה כדי להקל על קוראים שאינם רגילים ל"של" המוצמדת למלה הבאה. מכיוון ש"של" מוצמדת, אין דגש קל באות ב' של "ביצה".

⁴ כך מברכים כוהני תימן (כמובא בסידור הנ"ל, עמ' 59).

⁵ כנ"ל (שם, עמ' 578).

בשלב מאוחר⁶ החלה "שָׁל" להיפרד והיא נהייתה מְלִית עצמאית (ואת האות ל', חסרת הניקוד, החלו לבטא ללא דגש וללא תנועה⁷), כגון: "בית דינו שָׁל שלמה" (מכות כג, ב), "זה אומר שָׁל אבותי" (בבא בתרא לא, א), "זרעו שָׁל אברהם אבינו" (שם ס, ב). בשבע הדוגמות האחרונות לא יצרה עמידתה העצמאית של המְלִית "שָׁל" כל בעיה⁸.

המבוכה הכרוכה בתהליך הפרדת "שָׁל" מן המְלִה הבאה היא כיצד לנהוג באותם מקרים (שבהם יתכן) שהמְלִה הבאה צריכה להיות מיודעת, וה' היידוע מובלעת בל' השימוש, כגון במשנתנו:

צירוף המלים המקורי במשנתנו "יָדוּ שָׁלְעָנִי" (כך מופיע בכתב יד קאופמן) הופרד בדפוסים ל"יָדוּ שָׁל עָנִי", במקום "יָדוּ שָׁל הָעָנִי" (ניקוד ל' השימוש מלמד שהוא כולל בתוכו את היידוע⁹), וכך נוצר חוסר העקביות האמור.

מעשה נבין גם מדוע בכל מקום במשנה שהוזכר כינויו של חג הסוכות לאחר המְלִית "שָׁל"¹⁰, הוא מופיע ללא ה' היידוע: "שָׁל חָג", אף על פי שבכל מקום אחר שמופיע כינוי זה הוא מיודע: "הָחָג"¹¹. בעת פירוק "שָׁלְחָג" לשתי מְלִים נקטו המדפיסים ב"גזירה" בלבד. אמנם, מדפיסים אחרים¹² הבינו שיש גם להוסיף כעת את ה' היידוע, שהיתה גנוזה ורמוזה בניקוד ל' השימוש: "שָׁלְחָג" ⇐ "שָׁל הָחָג".

⁶ ככל הנראה, החל תהליך זה כבר בתקופת התנאים. באגרות בר כוכבא נמצאות שתי הצורות זו לצד זו.

⁷ ככל אות חסרת ניקוד, והטעם שלא נוקדה האות ל' בשווא נח, מפני שהיא בסוף מְלִה.

⁸ המשותף למקרים אלו הוא שלמְלִה הבאה אי אפשר להוסיף ה' היידוע, בהיותן מיודעות מעצם טבען: "אהרן", "שלמה" ו"אברהם" הן שמות עצם פרטיים, ו"אבותי" היא בעלת כינוי שייכות חבור (הסיומת "-י"). גם בשתי הדוגמות הראשונות "שָׁלְבִיצָה... שָׁלְחָרְס" אין צורך ביידוע, כמוכח מן ההקשר שאלו שמות עצם סתמיים. השינוי היחיד שנעשה עקב הפרדת "שָׁל" הוא הדגשת בגדכפ"ת בדגש קל: "של בִיצָה".

⁹ ל' השימוש מנוקדת כאן בסגול כי זהו ניקוד ה' היידוע כשהיא באה לפני ע' קמוצה (כגון: "אֶת הָעָנִי עֲמַן" בשמות כב, כד). לכן יש להבדיל בין "תְּפִלָּה לְעָנִי כִי יַעֲזֹר" (תהלים קב, א) שהוא סתמי, לבין "לְעָנִי" שהוא מיודע (ויש להאריך בקריאת הסגול מעט יותר מהשווא), כגון: "לְעָנִי וְלָגֵר" (ויקרא יט, י; כג, כב) "כִּפְּהָ פְּרִשָּׁה לְעָנִי, וְיָדִיָּהּ יָדִיָּהּ שְׁלָחָה לְאָבִיוֹן" (משלי לא, כ).

¹⁰ כגון: "ביום טוב הראשון של חג" (חגיגה פ"א מ"ו; וכיו"ב בעוד כחמש עשרה משניות).

¹¹ כגון: "מעצרת ועד חָחג - מביא וקורא; מן חָחג ועד חנוכה - מביא ואינו קורא" (ביכורים פ"א מ"ו). לכלל זה שני חריגים בחלק מן הדפוסים: "אם עשאה לשם חג" (סוכה פ"א מ"א; ובדפוס נאפולי אף כאן: "חָחג") ו"המנסך מִי חג בחג" (זבחים פ"ג מ"ו; במשנה שבבבלי קי, ב אף כאן: "מי חָחג").

¹² במשניות המבוארות בידי הרב פנחס קהתי (מהדורת היכל שלמה) הודפס מתחילה "של חג" במהדורה הגדולה (כולל במהדורה שיצאה לאור בשנת תשנ"ו), אך במהדורת הכיס המתוקנת (כגון במהדורת תשמ"ט) תוקן ל"של חג" (ובעקבותיה במהדורה שעם פירוש הר"ע בברטנורא), וכך גם הודפס במהדורת משנה סדורה של מו"ר הרב אליהו דורדק. אמנם, במשנתנו בריש מסכת שבת טרם מצאתי מהדורה תקינה.

מלים רבות שהיו מיודעות במקורן, נהפכו לסתמיות בחלק מן הדפוסים בגלל הפרדת "שָׁל". במסכת פסחים (פ"י מ"ג) שנינו "ובמקדש היו מביאים לפניו גופו של פסח". גם כאן מסתבר שהצירוף המקורי הוא "שָׁל־פסח"¹³, ולא "שָׁל־פסח", ולכן יש לשחזר את ה' היידוע: "גופו של הפסח".

כיוצא בדבר, בדברי ר' עקיבא במסכת שבת (פט"ו מ"ג): "לא של שבת קריבין ביום הכפורים, ולא של יום הכפורים קריבין בַּשַּׁבַּת". ניתן לראות מן ההקבלה של "שבת" ל"יום הכפורים" ברישא ובסיפא, שכשם ש"יום הכפורים" מיודע (וכרגיל בצירוף סמיכות, ה"סומך", שם העצם השני, הוא המיודע, ולא שם העצם הראשון, ה"נסמך") כך גם "שבת" צריכה להיות מיודעת: "שָׁל־שַׁבַּת"¹⁴ ⇐ "שָׁל הַשַּׁבַּת".

במקרים רבים יש מקום להסתפק האם יש לשחזר את ה' היידוע, אם לאו, כגון: "איזהו מקומן שָׁל־בָּחִים?" (זבחים פ"ה מ"א)¹⁵, "רבונו שָׁל־עוֹלָם"¹⁶.

לסיום, נציין כמה מטבעות לשון שבהן נשמרה "שָׁל" חבורה בקרב עדות שונות: "זה (שיר) שבח שָׁל־יָוֵם השביעי"¹⁷, "להדליק נר שָׁל־חֲנֻכָּה"¹⁸, ו"ברוך (...) שֶׁפְּטַרְנֵי מַעֲנֵשׁוּ שָׁל־זֶה"¹⁹.

¹³ צירוף שמצאנו דוגמתו בבראשית רבה (תיאודור-אלבק, פרשה פח): "מאיכן קבעו חכמים ד' כוסות שלפסח?" ובמכילתא דרשב"י (יב, ז): "בגופו שלפסח הכתוב מדבר".

¹⁴ כך מנוקד בסידור הנ"ל (עמ' 344).

¹⁵ כך מנוקד בסידור הנ"ל (עמ' 19). ניקוד זה מורה ש"זָבָחִים" מיודע, ומקביל ל: "שָׁל הַזָּבָחִים" (טרם מצאתי מי שהדפיס כך).

¹⁶ כך מנוקד בסידור הנ"ל (עמ' 11). אף ניקוד זה מורה על יידוע, ומקביל ל: "שָׁל הָעוֹלָם" (טרם מצאתי מי שהדפיס כך).

¹⁷ כך מנוקד בברכת יוצר של-שבת בחלק מסידורי נוסח אשכנז (סידור עולת ראיה שבעריכת הרצי"ה, בן הראי"ה קוק, ח"ב, עמ' ק; סידור קורן; ועוד). כאן "של" באה לפני צירוף מלים של שם עצם ותוארו, ובדרך כלל ישנה התאמה ביניהם מבחינת היידוע, ולכן העובדה ש"השביעי" מיודע מצביעה על כך שגם "יום" יהיה מיודע: "שָׁל הַיָּוֵם השביעי" (כמו במשפט שלפניו: "ביום השביעי נתעלה"). אך, כמרומוז, פעמים רבות רק התואר מיודע (וכמו בהמשך משפט זה: "יום השביעי משבח"), וכך שגור בפי יהודי תימן (כמנוקד בסידור הנ"ל, עמ' 275): "שָׁל־יָוֵם השביעי" (אין הוכחה גמורה מהשווא באות ל' במקום פתח, כי במבטא יהודי תימן גם השווא נהגה כאן כפתח, אך חסרון הדגש ביו"ד מורה על כך שאיננו מיודע), המקביל לנוסח "של יום השביעי", הנפוץ כיום בפי רוב העדות.

¹⁸ נוסח "שָׁל־חֲנֻכָּה" מקובל בקרב יהודי תימן מחד גיסא (כגון בסידור כנסת הגדולה הנ"ל, עמ' 465) ובקרב חלק מיהודי אשכנז מאידך גיסא, החל מן המהרש"ל (בתשובה פ"ה) והמגן אברהם (ריש סימן תרע"ו) ועד לבעל החזון איש, כמבואר במאמרו המפורט של הרב ד"ר מאיר רפ"ד (בתוך ספר מנהגי ישראל מאת הרב פרופ' דניאל שפרבר, כרך ה', עמ' עו-פד), וראה המקורות שציין בהערה 8, ובספר דברי קהלת מאת רש"ז גייגר (פפד"מ תרכ"ב, עמ' 452).

הניקוד "שָׁל־חֲנֻכָּה" דו משמעי: ניקוד האות ל' בפתח יכול להיות כדין ל' שלפני חטף פתח (= "שָׁל חֲנֻכָּה") או יכול להורות על יידוע (= "שָׁל חֲנֻכָּה"). לעומת זאת, הניקוד "להדליק נר שָׁל־שַׁבַּת" (סידור כנסת הגדולה הנ"ל, עמ' 185) אינו מותיר ספק שהוא מיודע (= "שָׁל שַׁבַּת"). ראה דיונים וחילוקים בנושא זה בשו"ת פעולת צדיק (ח"ב סימן קמ"ג) ובשו"ת שואל ונשאל (ח"ה או"ח סימן קי"ב).

מקורות להרחבה:

ר' (פרופ') חנוך ילון, מבוא לניקוד המשנה עמ' 26-27

ר' (פרופ') יוחנן ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי לפי כתבי יד של מסכת פסחים, ירושלים תשס"ב עמ' 77

.79

¹⁹ נוסח זה רווח מאוד (כן הוא ברוב הסידורים האשכנזיים, כגון סידור עולת ראה הנ"ל, ח"ב, עמ' קיז; סידורי תפלת כל פה; בית תפלה; סידורי ארטסקרול; סידורים שונים על פי הגר"א ובעל משנ"ב; סידורי רינת ישראל של הרב שלמה טל וסידורי קורן בשלושת נוסחיהם: אשכנז, ספרד ועדות המזרח). אעפ"כ, בספר פסקי תשובות (מאת רשב"א רבינוביץ, ירושלים, תשס"ב, ח"ב, עמ' תתק"ו, הערה 26) דחה נוסח זה: "הנוסח המדויק 'מעונשו של זה', וכן הוא במדרש רבה ובמהרי"ל ובשאר פוסקים. ויש סידורים (ה) [ש]כתוב 'שְׁלָזָה' ואינו נכון, אך אינו מעכב, ובסידור הרב הנוסח 'שפטרני מעונש הלזה'".

סָתָם הרב רבינוביץ ולא פרש מדוע נוסח הסידורים "אינו נכון", ואם הטעם לכך הוא, כמשתמע מראשית דבריו, שהנוסח הקדום המופיע במקורות שציין הוא "של זה", תמוה מדוע אינו מעיר "ואינו נכון" גם על נוסח "סידור הרב" (כוונתו כנראה לסידור תהלת ה' של חב"ד), שגם הוא שונה מהנוסח הקדמון.

עכ"פ, העובדה שבמדרש רבה ובספרי הפוסקים מופרדת "של" מ"זה" אין בה חדש, כפי שכתבנו שהמליה "שְׁלָזָה" הופרדה בעברית המאוחרת, ולא מפתיע לגלות שבבראשית רבה, שממנו הוכיח מהו "הנוסח הנכון", מופיעה במהדורה המדעית על פי כתבי יד (מהדורת תיאודור-אלבק פרשה סג) הנוסחה הקדומה: "צריך שיאמר ברוך שפטרני מעונשו שלזה!"

זאת ועוד, דוקא הנוסח "שפטרני מעונש הלזה" שהובא בשם "סידור הרב" ללא עוררין, אינו אלא פרי חידושו של ר' שלמה זלמן הענא שכתב בסידורו בית תפלה: "בכל הנסחאות מצאתי מעונשו של זה, והנכון לומר מעונש הַלְזָה" (וע"ע בספר לוח ארש, מהדורת ר"ד יצחקי, תשס"א, עמ' תסח).

ואגב, בספר מנהגי מהרי"ל שאותו ציין (וכן בספר המנהגים - טירנא), קיים שינוי נוסח אחר שלא עמד עליו הרב רבינוביץ: "אָשֶׁר פִּטְרָנִי" בסגנון המקראי, במקום הצורה הקצרה והמאוחרת יותר "שְׁפִטְרָנִי", כנ"ל (ומעניין שבסוף הברכה לא אמר "אָשֶׁר": "אָשֶׁר פִּטְרָנִי מְעֻנְשׁוֹ אָשֶׁר לְזָה"). לול"ד הוה אמינא שמא מהרי"ל, אשר הקפיד על הצורה הארוכה והעתיקה "אָשֶׁר פִּטְרָנִי", הקפיד גם בסוף הברכה על הסגנון הארכאי של שיר השירים והצמיד יחד את "שלזה", אלא שבדפוס הפרידו (כמקרה מהדורת וילנא של מדרש רבה הנ"ל) ולכן ספק אם ניתן להוכיח מן הדפוס של ספר זה.